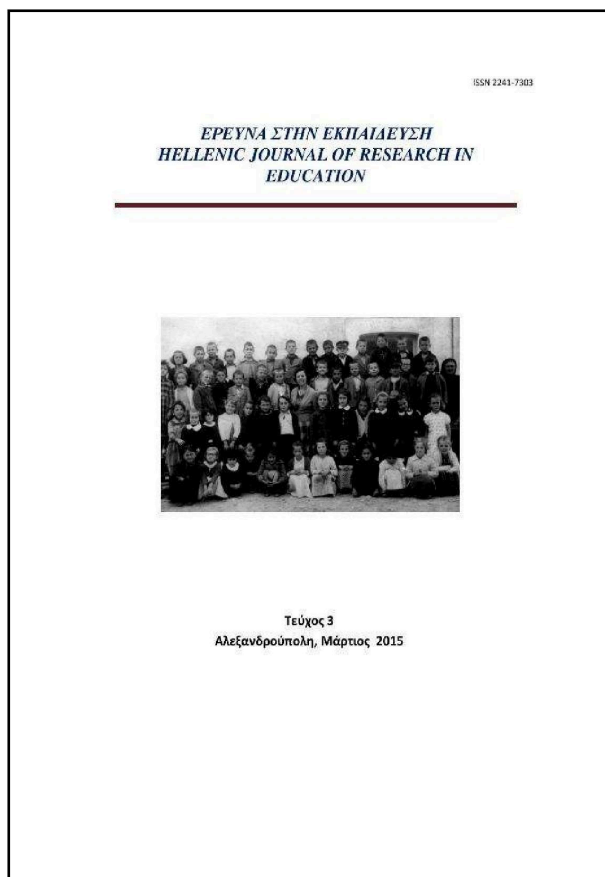

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Τόμ. 3 (2015)

Οι επιπτώσεις της φτώχειας γενικότερα και στα παιδιά ειδικότερα και πιθανοί τρόποι παρεμβάσεων για την πρόληψη και τη μείωσή της

Έλση Ντολιοπούλου

doi: [10.12681/hjre.8849](https://doi.org/10.12681/hjre.8849)

Copyright © 2016, Έλση Ντολιοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ντολιοπούλου Έ. (2015). Οι επιπτώσεις της φτώχειας γενικότερα και στα παιδιά ειδικότερα και πιθανοί τρόποι παρεμβάσεων για την πρόληψη και τη μείωσή της. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 3, 97–123.
<https://doi.org/10.12681/hjre.8849>

Οι επιπτώσεις της φτώχειας γενικότερα και στα παιδιά ειδικότερα και πιθανοί τρόποι παρεμβάσεων για την πρόληψη και τη μείωσή της

Έλση Ντολιοπούλου

Καθηγήτρια ΤΕΠΑΕ- ΑΠΘ elsiedol@hol.gr

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται το φαινόμενο της φτώχειας, το οποίο έχει πολλαπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια, τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο, όσο και σε τοπικό, με τη χώρα μας να εμφανίζει όλο και ψηλότερα ποσοστά μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Παρουσιάζονται πληροφορίες για το τι είναι η φτώχεια γενικά και η παιδική ειδικά, πώς την αντιλαμβάνονται τα παιδιά και πώς τα επηρεάζει, τι επιπτώσεις έχει στην εκπαίδευση, στους εκπαιδευτικούς και τους γονείς και προτείνονται ορισμένοι τρόποι για την πρόληψη και τη μείωσή της.

Summary

In the present article we examine the phenomenon of poverty, which has expanded lately worldwide and in local societies, with our country showing more and more higher rates since the beginning of the economic crisis. Information is given about what is poverty in general and children's poverty specifically, how children make sense of it and how it affects them, what are its effects in the education, the teachers and the parents and suggestions are made for its prevention and its decrease.

Λέξεις κλειδιά: Φτώχεια, παιδική φτώχεια, πρόληψη, τρόποι παρέμβασης.

Εισαγωγή

Η φτώχεια έχει πολλαπλασιαστεί, σε παγκόσμιο επίπεδο, τα τελευταία χρόνια, λόγω της αύξησης των διαζυγίων, των ανύπαντρων μητέρων, της ανεργίας και φυσικά της οικονομικής κρίσης. Πολλοί άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένων και παιδιών, πεθαίνουν καθημερινά επειδή δεν έχουν να φάνε, άτομα πεθαίνουν διαρκώς από διάφορες ασθένειες (AIDS, πνευμονία, μαλάρια κ.ά), οι περισσότεροι θάνατοι από τους οποίους θα μπορούσαν να αποφευχθούν με καλύτερες συνθήκες υγιεινής και ύδρευσης, πρόσβαση σε ένα σύστημα υγείας κ.ο.κ. (Χρυσόγελος, 2014).

Οι επιπτώσεις της φτώχειας δεν περιορίζονται μόνον στα άτομα που αδυνατούν να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες, αλλά και στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, λόγω της έλλειψης εργασίας ή της ανεπαρκώς ή καθόλου πληρωμένης εργασίας, των υψηλών φόρων κ.ο.κ. (Μπαλούρδος, 2013). Περισσότερο πλήττονται οι ανύπαντρες γυναίκες, τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και οι εργαζόμενοι χαμηλής ειδίκευσης ή με μειωμένες ώρες εργασίας, οι άνεργοι, οι μονογονεϊκές οικογένειες, οι πολυμελείς οικογένειες με εξαρτώμενα παιδιά, τα άτομα με ειδικές ανάγκες και οι μετανάστες (Crooks Duncan, Brooks- Gunn & Klebanov, 1994; Crooks, 1995; Singer, 2003; Τσουπαρόπουλος, 2004; Κογκίδου, 2005; Crowley & Vulliamy, 2007; Barajas, Philipson & Brooks- Gunn, 2007; Ελαφρός, 2008; Moore et al, 2009; Ratcliffe. & McKernan, 2010; Μπαλούρδος, 2011; Polakow, 2011; American Psychological Association, 2013; Μπαλούρδος, 2013; ΔΟΛ, 2014α).

Παρά το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση (27 μέλη) είναι από τις πλουσιότερες περιοχές του κόσμου, το ένα τέταρτο των κατοίκων της, δηλαδή 120 εκατομμύρια άνθρωποι, τελούσαν υπό την απειλή της φτώχειας το 2011, σύμφωνα με τη Eurostat (βλ. αναλυτικά ποσοστά στο Spencer, 2011). Επίσης το 17% του πληθυσμού της Ε.Ε απειλείται με υποβιβασμό του επιπέδου ζωής του κάτω από τα όρια της φτώχειας, ενώ το 9% ζει ήδη σε κατάσταση σοβαρής ένδειας (Αρτινοπούλου, 2011; Άγνωστος, 2012α). Επιπλέον, 19 εκατομμύρια Ευρωπαίοι εξαρτώνται από επισιτιστική βοήθεια και ο αριθμός αυτός αυξάνεται συνεχώς (Άγνωστος, 2012β).

Η χώρα μας, πριν από την οικονομική κρίση, σύμφωνα με τη Eurostat, κατείχε μαζί με την Ιρλανδία το 2003, την πρώτη θέση ανάμεσα στα 15 (παλαιά) μέλη της Ε.Ε στη φτώχεια του συνολικού πληθυσμού μετά τις κοινωνικές παροχές (Δρεττάκης, 2005), ενώ το 2006 ένας στους πέντε Έλληνες βρισκόταν στα πρόθυρά της (Μοσχονάς, 2006). Γενικά,

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

όμως, το ποσοστό φτώχειας ήταν στάσιμο στο 20% πριν από την κρίση (ανάμεσα στο 2005 και το 2009) (Μπαλούρδος, 2011). Δραματική ήταν η επιδείνωσή της κατά την περίοδο της κρίσης, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, όπου το 2013 ανήλθε στο 34.6% (ή 3.795.100 άτομα) (Άγνωστος, 2014α). Αν, μάλιστα, σε αυτό το νούμερο προστεθούν και τα άτομα που, την ίδια χρονιά, ζούσαν υπό την απειλή της φτώχειας το νούμερο ανέρχεται σε 6.300.000 άτομα (Άγνωστος, 2014β). Επίσης την ίδια χρονιά, σύμφωνα με τη Eurostat, η Ελλάδα κατείχε το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας ανάμεσα σε 24 χώρες, για τις οποίες υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία (Μπαλούρδος, 2013; ΔΟΛ, 2014β) και την 3^η θέση ανάμεσα σε 28 χώρες, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (2014β), μετά τη Βουλγαρία και τη Λετονία. Επίσης, το 2013, το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού της χώρας μας είχε 6.6% υψηλότερο εισόδημα από το φτωχότερο 20%, ανισότητα που ήταν η μεγαλύτερη στην Ευρώπη (Νίκας, 2014).

Οι ομάδες υψηλού κινδύνου και στη χώρα μας είναι αυτές που αναφέρθηκαν παραπάνω (ΕΛΣΤΑΤ, 2014β), ωστόσο αξίζει να αναφερθεί ότι στην Ελλάδα η φτώχεια φαίνεται ότι μετατοπίζεται από τους ηλικιωμένους στα παιδιά και τα άτομα ηλικίας 18-64 ετών. Επίσης οι νέες ομάδες που προστίθενται στον κατάλογο με την αυξανόμενη φτώχεια είναι οι νέοι ηλικίας 16-24 ετών, τα νοικοκυριά με ένα ή δύο παιδιά και τα άτομα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Μπαλούρδος, 2011; Μπαλούρδος, 2013).

Από το 2008 μέχρι το τέλος του 2013 η ανεργία στη χώρα μας αυξήθηκε στο 28%, οι μισθοί μειώθηκαν κατά περίπου 35% (Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού, 2014) και η μέση μηνιαία δαπάνη των νοικοκυριών μειώθηκε αισθητά (ΕΛΣΤΑΤ, 2013α; Αθανασόπουλος, 2014). Ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας, λόγω της κρίσης, αποτελεί πρωτόγνωρο φαινόμενο, καθώς η σύγχρονη φτώχεια εμφανίζεται κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, όπου το κόστος ζωής είναι υψηλότερο και οι αστοί φτωχοί είναι στη χειρότερη κατάσταση από ποτέ (Conley, 2005; Ελαφρός, 2008). Το 40% των φτωχών Ελλήνων, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (Άγνωστος, 2014γ) στερείται ακόμη και βασικά διατροφικά αγαθά, ενώ υπολογίζεται ότι ένας στους 11 πολίτες του Δήμου Αθηναίων σιτίζεται από τα συσσίτια καθημερινά (Άγνωστος, 2013α). Επίσης, λόγω της κρίσης, υπάρχει μείωση του αριθμού των γεννήσεων (το 2010-11 ο συντελεστής γονιμότητας έπεσε σημαντικά) (Άγνωστος, 2013β), ενώ το 25% των οικογενειών με παιδιά είναι εκτεθειμένα σε περιβαλλοντικά προβλήματα (ρύπανση, μόλυνση κ.ά), κατατάσσοντας την Ελλάδα στη 2^η θέση στην Ε.Ε (ΔΟΛ, 2013α).

Τι είναι φτώχεια γενικά

Τι είναι, όμως, η φτώχεια; Σύμφωνα με τη Eurostat, είναι η στέρηση που οφείλεται στην έλλειψη επαρκών πόρων για την ικανοποίηση βασικών ανθρώπινων αναγκών (Βικιπαίδεια, 2014). Οι πόροι αυτοί περιλαμβάνουν κυρίως το εισόδημα και προϋπόθεση είναι η ύπαρξη ενός κατωτάτου ορίου, ώστε να είναι μετρήσιμη. Όμως, ο ορισμός που περιλαμβάνει μόνο τα χρήματα, αγνοεί άλλους παράγοντες που μπορεί να παίζουν ρόλο, όπως η δομή της οικογένειας, το φύλο, η ηλικία, οι ανάγκες του ατόμου (π.χ. κάποιος με νοητική υστέρηση μπορεί να έχει περισσότερες ανάγκες από κάποιο άλλο που δεν έχει), η πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες κ.ά. (Μπαλούρδος, 2011).

Επίσης, κάποιος μπορεί να είναι φτωχός, όχι μόνον διότι στερείται υλικά αγαθά, αλλά και την κοινωνική ένταξη, το σεβασμό, την αξιοπρέπεια, την πληροφόρηση και την εκπαίδευση, ενώ βιώνει απόρριψη, απομόνωση, μοναξιά, κακές σχέσεις με τους άλλους, ανασφάλεια, χαμηλή αυτοπεποίθηση, απογοήτευση, θυμό κ.ά. (Engle & Black, 2008). Ακόμη, στην αποτίμηση της φτώχειας πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όλη η περιουσία και όχι μόνο το εισόδημα, η χρονική στιγμή που γίνεται η αποτίμηση, αλλά και άλλοι παράγοντες, όπως το επάγγελμα, το επίπεδο εκπαίδευσης, η δομή της οικογένειας κ.ά. (Aber et al, 1997)

Επομένως, η φτώχεια αποτελεί ένα περίπλοκο και πολύπλευρο φαινόμενο που επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες που μπορούν να μελετηθούν από ποικίλα γνωστικά πεδία και οπτικές γωνίες, γι' αυτό έχουν δοθεί πολλοί σχετικοί ορισμοί (βλ. Μπαλούρδος & Πετράκη, 2012). Δεν υπάρχει ενιαίος τρόπος αναγνώρισης ή μέτρησής της, παρά το γεγονός ότι τα χρήματα, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελούν τον συχνότερο τρόπο αναγνώρισης και μέτρησής της. Γι' αυτό, ενδεχομένως, να μπορούσαμε να την ορίσουμε ως την έλλειψη αγαθών και ικανοτήτων που αποτρέπουν το άτομο να ζήσει μία αξιοπρεπή και ανεξάρτητη ζωή, αφορά όλες τις ομάδες (ηλικιακές, εθνικές, θρησκευτικές) και περιλαμβάνει μετρήσιμους (εισόδημα, κατανάλωση) και μη μετρήσιμους παράγοντες (δυνατότητα ένταξης στην κοινωνία χωρίς αντιμετώπιση ρατσισμού) (Conley, 2005; Minujin et al, 2005; Ridge, 2009; Jensen, 2010).

Παράγοντες, εκτός από το εισόδημα, που σχετίζονται με τη φτώχεια είναι η εκπαίδευση των γονέων και κυρίως της μητέρας (μπορεί να παίζει το διπλάσιο ρόλο και από την εργασία του πατέρα), η εθνικότητα, η δομή της οικογένειας, το πώς διανέμεται το εισόδημα μέσα στην οικογένεια, το μέρος που ζει η οικογένεια κ.ά. Γι' αυτό υπάρχουν πολλές διακυμάνσεις σε αυτή που σχετίζονται με τους παραπάνω παράγοντες (Duncan,

Brooks- Gunn & Klebanov, 1994; Brooks- Gunn & Duncan, 1997; Barajas, Philipsen & Brooks- Gunn, 2007; Krashen, 2011) .

Η φτώχεια μπορεί να είναι φυσική ή κοινωνική, σχετική (έλλειψη αγαθών που θεωρούνται βασικά από την κοινωνία ή αδυναμία πραγματοποίησης δραστηριοτήτων που οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν δεδομένες) ή απόλυτη (μη κάλυψη βασικών αναγκών, όπως τροφής, στέγης, θέρμανσης, συνθηκών υγιεινής, στέρηση υγείας και εκπαίδευσης), παρατεταμένη και μακροχρόνια ή στιγμιαία και περιοδική (Engle & Black, 2008; Μπαλούρδος & Πετράκη, 2012; Βικιπαίδεια, 2014). Για παράδειγμα, μία οικογένεια με τρέχουσα κατανάλωση κάτω από το όριο της φτώχειας και μόνιμο εισόδημα πάνω απ' αυτό, ή με περιουσιακά στοιχεία και δυνατότητα πρόσβασης σε δάνειο διαφέρει από μία άλλη, της οποίας η κατανάλωση και το μόνιμο εισόδημα βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας. Επομένως η φτώχεια σε μία συγκεκριμένη φάση διαφέρει από την παρατεταμένη και μακροχρόνια (η οποία επηρεάζει μία οικογένεια για δύο γενιές ή περισσότερο). Η απόλυτη και παρατεταμένη φτώχεια, όπως είναι αναμενόμενο, έχει πιο καταστροφικές επιρροές από την περιοδική, στο δείκτη νοημοσύνης του ατόμου, στις επιδόσεις του στο σχολείο, στην κοινωνικοσυναισθηματική του λειτουργία κ.ά., ενώ ο τρόπος αντιμετώπισης των ατόμων στην πρώτη περίπτωση διαφέρει από τη δεύτερη (π.χ. στην πρώτη περίπτωση τα χρήματα ξοδεύονται σε κάτι που ευχαριστεί εκείνη τη στιγμή, ενώ στη δεύτερη αποταμιεύονται και επενδύονται κ.ά) (βλ. Roseberry- McKibbin, 2012). Τέλος η φτώχεια που βιώνεται κατά την προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία είναι περισσότερο καταστροφική απ' αυτή που βιώνει ένα παιδί στην εφηβεία (Duncan, Brooks- Gunn & Klebanov, 1994; Crooks, 1995; Korenmann, Miller & Sjaastad, 1995; Aber et al, 1997; Brooks- Gunn & Duncan, 1997; McLoyd, 1998; Duncan & Brooks- Gunn, 2000; Petterson & Albers, 2001; Conley, 2005; Minujin et al, 2005; Barajas, Philipsen & Brooks- Gunn, 2007; Najman et al, 2009; Jensen, 2010; Μπαλούρδος, 2011; Spencer, 2011; Roseberry- McKibbin, 2012).

Η φτώχεια επηρεάζει τον άνθρωπο για όλη του τη ζωή, με πολυποίκιλους τρόπους που ενδεχομένως δεν έχουμε κατανοήσει απόλυτα. Απορροφά πολύ πνευματική ενέργεια και μειώνει τις νοητικές του ικανότητες (μπορεί να ελαττωθεί ο δείκτης ευφυΐας του, μέχρι και 13 μονάδες), καθώς το άτομο διοχετεύει τις δυνάμεις του στην απόκτηση οικονομικών πόρων, αντί στις απαιτήσεις της καθημερινότητας (εργασία, εκπαίδευση, ανατροφή παιδιών κ.ά). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι φτωχοί είναι λιγότερο έξυπνοι από τους άλλους,

αλλά ότι η φτώχεια εξαντλεί μεγάλο μέρος των νοητικών τους δυνάμεων (Brooks- Gunn & Duncan, 1997; Turkheimer et al., 2003; Najman et al, 2009; Άγνωστος, 2013γ; Άγνωστος 2013δ). Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι, η διαφορά στις μονάδες του δείκτη ευφυΐας των φτωχών παιδιών οφείλεται αφενός σε προβλήματα υγείας που σχετίζονται με τη φτώχεια, όπως ελλιπές βάρος κατά τη γέννηση, υψηλά επίπεδα μόλυβδου στο αίμα, αναιμία, επαναλαμβανόμενες μολύνσεις των αυτιών που οδηγούν σε μείωση της ακοής κ.ά και αφετέρου στην έλλειψη μαθησιακών εμπειριών που έχουν τα συγκεκριμένα παιδιά στην οικογένειά τους, όπως μη πρόσβαση σε βιβλία, μουσεία, θέατρα κ.ά (Brooks- Gunn & Duncan, 1997).

Επιπλέον, λόγω της φτώχειας, υπάρχει αύξηση διαφόρων παθήσεων (Λίλα, 2010), του αριθμού των αυτοκτονιών (Αρτινοπούλου, 2011), των αστέγων (στους οποίους δεν περιλαμβάνονται μόνον τα άτομα που ζουν στο δρόμο, αλλά και εκείνα που διαβιούν χωρίς ηλεκτρικό, ζεστό νερό, θέρμανση, τουαλέτα ή που μένουν σε εγκαταλελειμμένα σπίτια, σε ξενώνες ή δέκα μετανάστες σε ένα δωμάρι), του κοινωνικού αποκλεισμού κ.ά (Γεωργάκης, 2005; Ελαφρός, 2006; Μπαλούρδος, 2011).

Μία ειδική περίπτωση φτώχειας, συνιστά η παιδική φτώχεια η οποία, παρά τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει, σπάνια διαχωρίζεται από τη γενική (Minujin et al, 2005).

Τι είναι παιδική φτώχεια ειδικά

Τα παιδιά συνιστούν μία πολύ ευάλωτη κοινωνική ομάδα, καθώς όσα γεννήθηκαν φτωχά, περνούν χρόνια σε αυτή την κατάσταση και έχουν μεγάλες πιθανότητες να μην ξεφύγουν απ' αυτή, σε σχέση με άλλα παιδιά που δεν γεννήθηκαν φτωχά (Ratcliffe. & McKernan, 2010). Γενικά κινδυνεύουν περισσότερο από τη φτώχεια από τους μεγάλους και είναι πιθανόν θα εξελιχθούν σε φτωχούς και κοινωνικά αποκλεισμένους ενήλικες (Κογκίδου, 2005; Moore et al, 2009). Αξίζει να αναφερθεί ότι ένας ενήλικας μπορεί να κατέληξε φτωχός είτε επειδή γεννήθηκε ή λόγω των πράξεων του, των επιλογών του ή των δυνατοτήτων του, όμως ένα παιδί σίγουρα γεννήθηκε σε μία φτωχή οικογένεια και δεν ευθύνεται το ίδιο γι' αυτό (Conley, 2005).

Η παιδική φτώχεια επηρεάζει τη ζωή εκατομμυρίων παιδιών στις φτωχές και πλούσιες χώρες. Πάνω από ένα δισεκατομμύριο παιδιά στερούνται τουλάχιστον ένα από τα αγαθά ή τις υπηρεσίες που είναι αναγκαία για την επιβίωση και ανάπτυξή τους και περισσότερα από 600 εκατομμύρια ζουν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας. Πιο

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

συγκεκριμένα, πάνω από τα μισά παιδιά στον αναπτυσσόμενο κόσμο ζουν σε συνθήκες φτώχειας, περισσότερα από 10 εκατομμύρια πεθαίνουν κάθε χρόνο από αρρώστιες από τις οποίες θα μπορούσαν να επιβιώσουν, 6 εκατομμύρια κάτω των 5 ετών πεθαίνουν ετήσια από την πείνα και 150 εκατομμύρια τρέφονται ανεπαρκώς, ενώ παραπάνω από 100 εκατομμύρια δεν φοιτούν σε σχολείο (Minujin et al, 2005; Σωτήρχου, 2007).

Όσον αφορά τον ανεπτυγμένο κόσμο, η παιδική φτώχεια στις δυτικές χώρες κυμαίνεται κατά μέσο όρο από 10% μέχρι 33% και στην Ελλάδα περίπου 27% (ΕΛΣΤΑΤ, 2013β; UNICEF, 2014), που είναι από τα μεγαλύτερα στην ΕΕ (Μπαλούρδος, 2011; Άγνωστος, 2013δ; Τσατσούλη, 2014) και παρόμοιο με τις ΗΠΑ (Barajas, Philipsen & Brooks-Gunn, 2007; Άγνωστος, 2013ε; American Psychological Association, 2013; Levin, 2013), ενώ συνεχώς αυξάνεται (βλ. UNICEF, 2012; 2013; 2014). Μάλιστα η αύξησή της, κατά 3.2 ποσοστιαίες μονάδες, στην Ελλάδα, μεταξύ 2011 και 2012, είναι η μεγαλύτερη που καταγράφεται στην Ευρώπη αυτό το χρονικό διάστημα. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, η αύξηση του κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού για τα παιδιά ηλικίας έως 6 ετών αυξήθηκε κατά 26.8% (UNICEF, 2014).

Είκοσι έξι εκατομμύρια παιδιά (21.2% του συνόλου) βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, το 2012, στο σύνολο των χωρών της Ε.Ε, όμως, ανάμεσα στα κράτη αυτά παρουσιάζονται μεγάλες αποκλίσεις (UNICEF, 2014). Το χαμηλότερο ποσοστό (κάτω από 5%) κατείχαν οι Σκανδιναβικές χώρες, λόγω των πολλών κοινωνικών παροχών των συγκεκριμένων κρατών. Αξίζει να σημειωθεί ότι είναι δυνατόν υψηλά ποσοστά παιδικής φτώχειας να καταγράφονται σε πλούσιες χώρες, όπως η Αγγλία, και χαμηλά σε φτωχές, όπως η Σλοβενία, ενώ μέσα στο ίδιο κράτος, ορισμένα παιδιά έχουν περισσότερες πιθανότητες να βιώσουν τη φτώχεια, όπως είναι τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών, των μειονοτήτων και των προσφύγων (Κογκίδου, 2005; Spencer, 2011; ΔΟΛ, 2013β)¹.

Δεκατρία εκατομμύρια παιδιά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (συμπεριλαμβανομένων και της Νορβηγίας και της Ισλανδίας) δεν έχουν βασικά αγαθά, απαραίτητα για την ανάπτυξή τους (Άγνωστος, 2013στ). Στην Ελλάδα, τα φτωχά ή κοινωνικά αποκλεισμένα παιδιά ανέρχονταν σε 686.000 το 2012 (ποσοστό 35.4%), ενώ το 2011 σε 597.000 (ποσοστό 30.4%), σε σύνολο 1.889.916 σύμφωνα με την απογραφή του 2011 (ή ποσοστό 17.5% επί του

¹ Για ανισότητες ανάμεσα στα κράτη αλλά και μέσα στην ίδια χώρα σε διάφορους τομείς, όπως σε θέματα υγείας, εκπαίδευσης, σίτισης κ.ά βλ. Spencer, 2011.

συνολικού πληθυσμού) (ΔΟΛ, 2013α; ΔΟΛ, 2013γ; ΔΟΛ, 2014α). Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και πριν την κρίση (μεταξύ 1996 και 2006), όπου στην υπόλοιπη Ευρώπη το ποσοστό της παιδικής φτώχειας μειώθηκε (από 19% σε 18%), στην Ελλάδα αυξήθηκε (από 19% σε 22%) (Κογκίδου, 2005). Τα παιδιά αυτά έχουν πληγεί λόγω της μείωσης είτε των εισοδημάτων των οικογενειών τους ή των κοινωνικών παροχών (ΔΟΛ, 2014α).

Όσο δύσκολο είναι να οριστεί η φτώχεια, εξίσου δύσκολος ή δυσκολότερος είναι ο ορισμός της παιδικής φτώχειας, η οποία αποτελεί ένα σχετικό, δυναμικό και πολυδιάστατο φαινόμενο. Στην Ε.Ε δεν υπάρχει κάποιος ορισμός της, απλώς οι δείκτες της φτώχειας αναλύονται ηλικιακά, ώστε να αποτιμάται και η παιδική φτώχεια. Ο βασικότερος δείκτης της είναι η εισοδηματική έλλειψη παιδιών 0-15 ετών, που ζουν σε οικογένειες με εισόδημα κάτω από το όριο του 60% του εθνικού ισοδύναμου (Κογκίδου, 2005).

Γενικά μπορεί να οριστεί ως η αποστέρηση βασικών υλικών αγαθών (τροφή, νερό, συνθήκες υγιεινής, στέγη), κοινωνικών υπηρεσιών (υγεία, εκπαίδευση) και άλλων παραγόντων που βοηθούν τα παιδιά να επιβιώσουν, να αναπτυχθούν και να ενταχθούν στην κοινωνία. Αξίζει να αναφερθεί ότι η φτώχεια που βιώνει ένα παιδί είναι αλληλοεξαρτώμενη (η έλλειψη υλικών αγαθών οδηγεί στον υποσιτισμό του, ο οποίος με τη σειρά του επηρεάζει την υγεία και την εκπαίδευσή του, που στη συνέχεια επιδρά στην ανάπτυξή του) (Minujin et al, 2005).

Πώς αντιλαμβάνονται τη φτώχεια τα παιδιά

Έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων, αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τη διαφορά μεταξύ «πλούσιου» και «φτωχού» από την ηλικία των 3-4 ετών περίπου, χωρίς να ξέρουμε τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει η αντίληψή τους αυτή τα συναισθήματα ή τη συμπεριφορά τους (Naimark & Shaver, 1982; Leahy, 1983). Στην ηλικία των 5-6 χρόνων, τα νήπια αρχίζουν να κατηγοριοποιούν τους ανθρώπους σε πλούσιους και φτωχούς, με βάση κάποια συγκεκριμένα προφανή χαρακτηριστικά τους, όπως τον ρουχισμό (Edwards, 1986).

Τα παιδιά φαίνεται ότι από πολύ νωρίς κατανοούν τη διαφορά ανάμεσα στην απλή επιβίωση και την καλοζωία, καταλαβαίνουν το διαφορετικό τρόπο μεταχείρισης των φτωχών από τα παιδιά και τους ενήλικους, την επίδραση του εισοδήματος στις δυνατότητες κάποιου ατόμου, στην εκπαίδευσή του, στην υγεία του, στις οικογενειακές του σχέσεις, στα συναισθήματά του, στις ελπίδες και τα όνειρά του, ακόμη και τις

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

προκαταλήψεις και τη βία που υφίσταται λόγω της οικονομικής του κατάστασης. Επίσης γνωρίζουν τι πρέπει να κάνουν για να βοηθήσουν τους φτωχούς είτε υλικά ή συναισθηματικά (βλ. έρευνα στο Crowley & Vulliamy, 2007).

Πιο συγκεκριμένα, από τα μέσα της δεκαετίας του '90 άρχισαν σταδιακά να πραγματοποιούνται έρευνες σχετικές με παιδιά και νέους που ζουν τη φτώχεια, στις οποίες καταγράφονταν οι εμπειρίες τους (μέσα από την ανάγνωση βιβλίων και την ομαδική συζήτηση, τα ερωτηματολόγια ή τις συνεντεύξεις) από το συγκεκριμένο γεγονός. Οι έρευνες αυτές (βλ. Ridge, 2009) έδειξαν ότι τα παιδιά αυτά δεν είναι παθητικά θύματα, αλλά κατανοούν αυτά που βιώνουν και έχουν ανάγκη να αποτελέσουν μέρος της κοινότητας των υπόλοιπων παιδιών. Τα συγκεκριμένα παιδιά ανησυχούν για την έλλειψη χρημάτων της οικογένειάς τους, στεναχωριούνται που δεν μπορούν να έχουν αυτά που έχουν και τα άλλα παιδιά (π.χ. υπολογιστή) ή δεν μπορούν να αντικαταστήσουν κάτι που χάλασε ή τους έκλεψαν (π.χ. ποδήλατο), αγχώνονται για την κοινωνική απομόνωση ή τη βία που υφίστανται, λόγω π.χ. των ρούχων τους, κατανοούν ότι η φτώχεια επηρεάζει τις φίλιες και τις άλλες κοινωνικές τους σχέσεις (π.χ. δεν έχουν χρήματα για να μετακινηθούν κάπου ή να πουν κάτι με τους φίλους τους), δεν αρέσκονται στο γεγονός ότι δεν έχουν δικό τους χώρο για να διαβάσουν, να παίξουν ή να απομονωθούν, γίνονται πιο προστατευτικά με τους γονείς τους και προσπαθούν να τους βοηθήσουν όπως μπορούν (π.χ. συμβολή στις εργασίες του σπιτιού ή χρημάτων από τον κουμπαρά τους, φύλαξη των αδελφών τους), δεν αρέσκονται να πηγαίνουν στο σχολείο (το βρίσκουν βαρετό και τιμωρητικό) κ.ά. Για πολλά παιδιά, η φτώχεια έρχεται στη ζωή τους μαζί με άλλες επώδυνες καταστάσεις, όπως ένα διαζύγιο, ένας θάνατος, μία αρρώστια κ.ο.κ και εκεί τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο δύσκολα.

Υπάρχουν διάφορες τακτικές που μπορεί να ακολουθήσουν εκπαιδευτικοί και γονείς με τα μικρά παιδιά που οι οικογένειές τους αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα, για να τα βοηθήσουν να χειριστούν τις δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν (βλ. Levin, 2013; Ντολιοπούλου, 2013).

Πώς επηρεάζει η φτώχεια τα παιδιά

Οι οικονομολόγοι, οι κοινωνιολόγοι, οι ψυχολόγοι, οι επιστήμονες των νευροεπιστημών δίνουν έμφαση σε διαφορετικούς τομείς που μπορεί να επηρεάσει η φτώχεια την ανάπτυξη του παιδιού. Οι πρώτοι εστιάζουν στις ελλείψεις που οφείλονται σε αυτά που μπορούν να αγοράσουν τα χρήματα, οι δεύτεροι και οι τρίτοι τονίζουν την έλλειψη ποιότητας στις οικογενειακές σχέσεις, οι τέταρτοι δίνουν έμφαση στις ελλείψεις στη λειτουργία του εγκεφάλου των μικρών παιδιών. Σημαντικός παράγοντας για τις επιπτώσεις της φτώχειας στα παιδιά είναι και το πότε εμφανίζεται αυτή καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, όσο μικρότερο είναι το παιδί, τόσο περισσότερο καταστροφικές είναι οι συνέπειές της (Άγνωστος, 2012γ; Duncan & Magnuson, 2011).

Πιο συγκεκριμένα, οι διαφορές ανάμεσα στα παιδιά που επηρεάζονται από τη φτώχεια και τα υπόλοιπα αρχίζουν να εμφανίζονται, όσον αφορά τη γλώσσα και την ανάπτυξη των συμπεριφορών, στην ηλικία των 2 ετών και γίνονται εντονότερες μέχρι την ηλικία των 5 ετών, ενώ η πλέον καταστροφική μορφή της είναι αυτή που ξεκινάει στην προσχολική ηλικία και βιώνεται συνεχόμενα (Aber et al, 1997; Duncan & Brooks-Gunn, 2000; Barajas, Philipsen & Brooks-Gunn, 2007; Engle & Black, 2008; Hilferty, Redmond & Katz, 2010). Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι οι επιδράσεις της ξεκινούν ακόμη προτού γεννηθεί το παιδί (Άγνωστος, 2007).

Η φτώχεια επηρεάζει το παιδί βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους Duncan, Brooks-Gunn & Klebanov, 1994; Crooks, 1995; Aber et al, 1997; Brooks-Gunn & Duncan, 1997; Duncan et al., 1998; Duncan & Brooks-Gunn, 2000; Petterson & Albers, 2001; Eamon, 2001; Linver, Brooks-Gunn & Kohen, 2002; Singer, 2003; Wood, 2003; The Connecticut Commission on Children, 2004; Conley, 2005; Β Κογκίδου, 2005; Barajas, Philipsen & Brooks-Gunn, 2007; Crowley & Vulliamy, 2007; Horgan, 2007; Engle & Black, 2008; Moore et al, 2009; Hilferty, Redmond & Katz, 2010; Jensen, 2010; Duncan & Magnuson, 2011; Krashen, 2011; Polakow, 2011; Πρεκατέ, 2012; Roseberry-McKibbin, 2012; Άγνωστος, 2013α; Άγνωστος, 2013β; Άγνωστος, 2013στ; Άγνωστος, 2013ζ; American Psychological Association, 2013; ΔΟΛ, 2013α; ΔΟΛ, 2013γ; Haugen, 2013; Κωνσταντίνου, 2013; Levin, 2013, Τα Νέα 2013, Άγνωστος, 2014δ και UNICEF, 2014:

-Η εμφάνιση του φαινομένου αυτού στην αρχή της ζωής του παιδιού, μπορεί να είναι εξαιρετικά βλαβερή, καθώς διαταράσσεται η πολύ γρήγορη ανάπτυξη του εγκεφάλου του, με αρνητικές συνέπειες σε θεμελιώδεις ικανότητες, όπως στην εξέλιξη της γλώσσας, τη

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

μάθηση και την προσοχή και σε ακαδημαϊκές δεξιότητες, π.χ. ανάγνωση, γραφή, μαθηματικά.

- Υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα στη φτώχεια και την ανάπτυξη των μικρών παιδιών (νοητική, κοινωνική, συναισθηματική) και τη σωματική (πονοκέφαλοι, κοιλιακοί πόνοι, ταχυκαρδία, δυσφορία, μεγαλύτερες πιθανότητες για άσθμα και προβλήματα του αναπνευστικού, διαβήτη, υψηλά επίπεδα μολύβδου στο αίμα, αναιμία, καρδιακά προβλήματα και ατυχήματα λόγω ελλιπούς επίβλεψης των γονέων, προβλήματα στο ύψος, το βάρος, την ακοή, την όραση, νευρολογικά προβλήματα, σωματική κακοποίηση, προβλήματα ύπνου κ.ά) και ψυχική τους υγεία [προβλήματα συμπεριφοράς, συναισθηματικά, όπως μειωμένη αυτοπεποίθηση, αίσθημα μειονεξίας ή κατάθλιψη, προβλήματα με συνομηλίκους, καθώς βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό, αβεβαιότητα, ανασφάλεια, προκαταλήψεις, υψηλά επίπεδα άγχους, φόβου (μήπως υποστούν βία στο σχολείο ή την επικίνδυνη γειτονιά που ζουν), πόνου, θυμού κ.ά]. Μάλιστα η φτώχεια συνδέεται περισσότερο με τα προβλήματα νοητικής ανάπτυξης κατά την προσχολική ηλικία και με προβλήματα συμπεριφοράς κατά την σχολική ηλικία και την εφηβεία, ενώ όσο μεγαλύτερη είναι η φτώχεια, τόσο εντονότερα είναι αυτά τα προβλήματα. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι, οι επιδράσεις της φτώχειας στα συναισθήματα του παιδιού δεν είναι τόσο μεγάλες όσο στις νοητικές ικανότητές του, καθώς και ότι ένα παιδί που ζει σε μακροχρόνια φτώχεια παρουσιάζει λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς απ' ό,τι ένα άλλο που βίωσε ένα χρόνο φτώχειας (τα φτωχά παιδιά που έχουν μάθει να επιβιώνουν κάτω από δύσκολες συνθήκες ίσως τώρα είναι πιο προνομιούχα από τα παιδιά με νεόπτωχους γονείς που τα είχαν όλα και ξαφνικά δεν έχουν τίποτα). Έτσι η διαρκής φτώχεια συνδέεται περισσότερο με εσωτερικευμένα συμπτώματα (εξάρτηση, άγχος, δυστυχία), ενώ η προσωρινή με εξωτερικευμένα (υπερκινητικότητα, διαπληκτισμοί με τους συνομηλίκους, ξεροκεφαλιά) .

- Υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα στη φτώχεια και την παχυσαρκία, καθώς τα παιδιά καταναλώνουν φθηνά προμαγειρεμένα γεύματα και επεξεργασμένες τροφές (βλ. σχετική έρευνα του ΟΟΣΑ για τη χώρα μας στο Άγνωστος, 2014δ).

- Όταν ένα παιδί είναι φτωχό υποσιτίζεται, είναι περισσότερο εκτεθειμένο σε κινδύνους και ατυχήματα, δεν ντύνεται σωστά, δεν έχει τη δυνατότητα να αγοράσει τα απαραίτητα υλικά για το σχολείο, με αποτέλεσμα να αδιαφορεί ή να μην πηγαίνει καν σ'

αυτό, φοιτά σε μη ποιοτικά προγράμματα, δεν συμμετέχει σε εξωσχολικές δραστηριότητες και απομονώνεται, μπορεί να καταλήξει άστεγο και αναγκασμένο να μένει σε αυτοκίνητα, πάρκα, δημόσιους χώρους, εγκαταλειμμένα κτίρια, σταθμούς τρένων ή αυτοκινήτων κ.ά.

- Υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα στη φτώχεια και την βρεφική και παιδική θνησιμότητα.

- Υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα στη φτώχεια και την κακή ακαδημαϊκή επίδοση των παιδιών, όπως προαναφέρθηκε, καθώς και με τη συνέχιση ή διακοπή των σπουδών τους. Τα φτωχά παιδιά γνωρίζουν, από πολύ μικρά, ότι δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες με συνομηλικούς τους από ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα στην απόκτηση υλικών και κοινωνικών αγαθών. Γι' αυτό ενώ τα δεύτερα επικεντρώνονται στην εκπαίδευση, τα πρώτα ασχολούνται με την επιβίωση και την απόκτηση χρημάτων (π.χ. το αν θα φτάσουν ασφαλή σπίτι τους ή αν θα έχουν να φάνε το μεσημέρι).

- Τα φτωχά παιδιά παρουσιάζουν βεβαρημένη εγκεφαλική λειτουργία ως ενήλικες και δυσκολεύονται να ελέγξουν τα συναισθήματά τους.

- Τα φτωχά παιδιά μπορεί να οδηγηθούν στο κοινωνικό περιθώριο.

- Η φτώχεια επηρεάζει τις προσωπικές προσδοκίες των παιδιών και τη μελλοντική ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Επίσης η φτώχεια επηρεάζει το παιδί άμεσα και έμμεσα. Για παράδειγμα μπορεί να οδηγήσει σε σκληρή τιμωρητική στάση των γονέων, λόγω των σχετικών με αυτή προβλημάτων που αντιμετωπίζουν (άμεση επιρροή) και τελικά σε μειωμένη επίδοση στο σχολείο και αυξημένη επιθετική και αντικοινωνική συμπεριφορά (έμμεση επιρροή) (Άγνωστος, 2013στ). Αξίζει να σημειωθεί ότι στη χώρα μας η παραβατικότητα των ανηλίκων έχει αυξηθεί εντυπωσιακά κατά την περίοδο της κρίσης (κατά 58% μεταξύ του 2010 και 2011 για δράστες ηλικίας 9-13 ετών και κατά 53% για ανήλικους δράστες γενικά).

Πώς επηρεάζει η φτώχεια την εκπαίδευση και τους εκπαιδευτικούς

Η γενική, αλλά και παιδική φτώχεια επηρεάζουν, όπως είναι αναμενόμενο και την εκπαίδευση (άλλη έμμεση επιρροή) και περιορίζει τα ακαδημαϊκά επιτεύγματα, τα οποία αποτελούν βασικό μηχανισμό του να ξεφύγει κάποιος απ' αυτή (Engle & Black, 2008). Πιο συγκεκριμένα, διατίθενται λιγότερα χρήματα για την προσχολική εκπαίδευση η οποία έχει

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ως στόχο τη μείωση των ανισοτήτων, καθώς και για τις δαπάνες των σχολείων (σχολικά γεύματα, μεταφορά μαθητών, ενισχυτική διδασκαλία, τμήματα ένταξης, τάξεις υποδοχής για αλλοδαπά παιδιά, σχολικές βιβλιοθήκες κ.ά). Επίσης υπάρχει μείωση του αριθμού ανέγερσης νέων μονάδων, καθώς και των μισθών και των προσλήψεων των εκπαιδευτικών και άλλων ειδικών (π.χ. ψυχολόγων), γίνονται συγχωνεύσεις τμημάτων κ.ά (Άγνωστος, 2013στ; Παπακωνσταντίνου, 2013; UNICEF, 2014). Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με μία έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Community, 2014β), οι Έλληνες εκπαιδευτικοί, σε αντίθεση με συναδέλφους τους σε αρκετές άλλες χώρες, δέχτηκαν μεγάλες μειώσεις στους μισθούς τους (Άγνωστος, 2014ε).

Επίσης στη χώρα μας, παρά το γεγονός ότι τα ποσοστά φοίτησης στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι πολύ υψηλά (99.2% αντίστοιχα το 2010) και η σχολική διαρροή μειώνεται διαρκώς, τα αντίστοιχα στην προσχολική εκπαίδευση (4- 6 ετών) παραμένουν χαμηλά (74.6% έναντι 93.2% στις χώρες της Ε.Ε το 2011), κυρίως διότι οι υφιστάμενες δομές δεν επαρκούν για να καλυφθούν οι ανάγκες γι' αυτή. Επίσης η συμμετοχή σε υπηρεσίες επίσημης βρεφονηπιακής φροντίδας παραμένει σταθερά μικρότερη από τις χώρες της Ε.Ε (ΔΟΛ, 2014α; UNICEF, 2012; 2013; 2014).

Όμως, μέχρι η φτώχεια να μειωθεί δραστικά ή να εξαλειφθεί, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό, λόγω των δυσκολιών που προαναφέρθηκαν, το σχολείο πρέπει να προστατεύει τα παιδιά από τις επιδράσεις της, προσφέροντάς τους τροφή, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, βιβλία και ένα καθαρό περιβάλλον. Αν τα παιδιά πεινούν ή είναι άρρωστα, δεν μπορούν να συγκεντρωθούν και να μάθουν (Krashen, 2011; Roseberry-McKibbin, 2012).

Επίσης οι εκπαιδευτικοί πρέπει να καταλάβουν ότι η επιθετική ή παθητική στάση των φτωχών παιδιών είναι τα συμπτώματα των προβλημάτων τους, γι' αυτό αντί να τα κατηγορούν θα πρέπει να τα βοηθούν (Jensen, 2010). Γενικά με καλούς εκπαιδευτικούς, κατάλληλα υλικά και προγράμματα και ένα υποστηρικτικό κοινωνικό περιβάλλον μπορούν να γίνουν πολλά προς αυτή την κατεύθυνση (Jensen, 2010).

Πώς επηρεάζει η φτώχεια τους γονείς

Υποστήριξη, όμως, χρειάζονται και οι γονείς των φτωχών παιδιών, οι οποίοι βρίσκονται σε αδιέξοδο, καθώς αν δεν εργάζονται θεωρούνται ως κακά πρότυπα για τα παιδιά τους, ενώ αν εργάζονται πολλές ώρες για να καλύψουν τις ανάγκες τους, κατηγορούνται ότι τα παραμελούν. Επίσης δυσκολεύονται να μιλήσουν για τη φτώχεια, καθώς θεωρείται προσωπική αποτυχία, ντροπή ή συνέπεια ενός μη ευνοϊκού περιβάλλοντος στο οποίο μεγάλωσαν, παρόλο που στην εποχή μας θεωρείται όλο και περισσότερο διαδεδομένη. Η οικονομική πίεση τους εξαντλεί ψυχολογικά και συναισθηματικά (θυμός, κατάθλιψη, άγχος), καθώς προσπαθούν διαρκώς να εξασφαλίσουν φαγητό, στέγη, ασφάλεια, ρούχα κ.ά, με αρνητικά αποτελέσματα στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους (π.χ. επιβολή της πειθαρχίας) και στη σχέση τους με αυτά, γεγονός που έχει αρνητικές επιδράσεις στην ανάπτυξή τους. Αξίζει να αναφερθεί ότι αν οι γονείς καταφέρουν να διατηρήσουν τις θετικές γονεϊκές συμπεριφορές με το παιδί τους, τότε οι επιδράσεις της φτώχειας σε αυτό θα μειωθούν ή/και θα εξαλειφθούν (Barajas, Philipsen & Brooks- Gunn, 2007).

Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, έχουν την ανάγκη υποστήριξης, με διάφορες παρεμβάσεις (βλ. παρακάτω), όπως επισκέψεις ειδικών στο σπίτι που θα τους υποδείξουν δραστηριότητες που μπορούν να κάνουν από κοινού με τα παιδιά τους χωρίς να στοιχίζουν και να περνούν ποιοτικό χρόνο με αυτά, όσος και αν είναι αυτός. Άλλωστε η φτώχεια δεν φέρνει πάντα ένταση στην οικογένεια, αλλά υπάρχουν παιδιά που βιώνουν στενότερες σχέσεις με τους γονείς και απολαμβάνουν περισσότερο χρόνο με αυτούς, λόγω αυτής (Ridge, 2009).

Τρόποι πρόληψης και παρέμβασης για τη φτώχεια γενικότερα και την παιδική ειδικότερα

Σύμφωνα με την Έκθεση της ILO (Διεθνής Οργάνωση Εργασίας του ΟΗΕ) του 2014-15 για την παγκόσμια κοινωνική προστασία, οι πολιτικές σχετικά με αυτή στην υγεία, στην παιδεία, στη μείωση της φτώχειας και των κοινωνικών ανισοτήτων και στην υποστήριξη της ανάπτυξης, διαρκώς υποχωρούν, ως απόρροια της οικονομικής κρίσης, δηλαδή την περίοδο που είναι περισσότερο αναγκαίες (International Labour Organization, 2014; Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού, 2014). Ειδικότερα στη χώρα μας, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, καταγράφονται χαμηλές δαπάνες για κοινωνική προστασία και αδυναμία καταπολέμησης της φτώχειας, λόγω του κατακερματισμού των παροχών και της μη στόχευσης στις

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ευπαθείς ομάδες (π.χ. μη αποτελεσματική αντιμετώπιση των αστέγων, μη ενίσχυση των οικογενειών που το έχουν ανάγκη, επιδόματα ανεργίας σε μικρό ποσοστό ανέργων κ.ά) (Καντέλης, 2013).

Οι περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες χρησιμοποιούν προγράμματα που υποστηρίζουν την ανάπτυξη και τη μάθηση των παιδιών από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα (π.χ. προγράμματα που στοχεύουν στη γλωσσική ανάπτυξη ή στην ομαλή μετάβαση μεταξύ προσχολικού κέντρου και σχολείου, διδασκαλία σε μικρότερες ομάδες παιδιών με επιπλέον ή ειδικό προσωπικό, όπως φυσιοθεραπευτές, λογοθεραπευτές κ.ά). Τα προγράμματα αυτά απευθύνονται σε όλα τα παιδιά που τα χρειάζονται ή σε ορισμένες «ζώνες εκπαιδευτικής προτεραιότητας» που τα έχουν περισσότερο ανάγκη, όπως συμβαίνει στη χώρα μας (European Commission, 2014).

Στην Ελλάδα, παρατηρείται μία διαχρονική μείωση του αριθμού των παιδιών από το 1/3 του πληθυσμού της το 1971, στο 17.5% στην απογραφή του 2011, όπως προαναφέρθηκε, με αποτέλεσμα να αποτελούν μειοψηφία και να αγνοούνται στην υλοποίηση πολιτικών που επηρεάζουν τη ζωή τους, όπως σε αυτές που στοχεύουν στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Άλλωστε η μείωση των γεννήσεων σχετίζεται με τη φτώχεια (UNICEF, 2102; 2013; 2014). Γι' αυτό, ενώ προβλέπονται κάποιες δράσεις για την προώθηση της κοινωνικής ένταξης και την καταπολέμηση της φτώχειας, το επόμενο χρονικό διάστημα (2014-2020), (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, 2014), αυτές δεν περιλαμβάνουν τα παιδιά.

Όμως υπάρχουν και μέτρα και προτάσεις που στοχεύουν στα παιδιά, όπως η προστασία τους από την επιβλαβή παιδική εργασία (που αναγκαστικά έχει μειωθεί τελευταία, λόγω της κρίσης και της μη ύπαρξης θέσεων εργασίας και το 2013, κυμαινόταν σε ποσοστό 1.4%), καθώς και προτάσεις για το δημογραφικό ζήτημα, για τα δικαιώματά τους, την ασφάλειά τους, την εκπαίδευσή τους, τις κοινωνικές παροχές που τα αφορούν, τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους και την αντιμετώπιση της παιδικής φτώχειας (βλ. UNICEF, 2012; 2013; 2014).

Οι παράγοντες που βοηθούν κάποιον να ξεφύγει από τη φτώχεια, μπορεί να διαφέρουν απ' αυτούς που τον οδηγούν σε αυτή. Για παράδειγμα, ένας παράγοντας που ενδέχεται να οδηγήσει κάποιον στη φτώχεια είναι ένα σοβαρό πρόβλημα υγείας και το κόστος που ενέχει, η απώλεια μιας θέσης εργασίας ή ένα διαζύγιο. Γενικά γνωρίζουμε λίγα

για το πώς μπορεί να ξεφύγει κάποιος απ' αυτό το φαινόμενο, καθώς ούτε η εκπαίδευση ούτε η οικονομική βοήθεια από μόνες τους δεν είναι αρκετές (Aber et al, 1997; Engle & Black, 2008). Διευκολύνει, όμως, τις στοχευμένες πολιτικές, το γεγονός ότι γνωρίζουμε τις ομάδες που πλήττονται περισσότερο από τη φτώχεια, όπως οι μονογονεϊκές ή οι τρίτεκνες/πολύτεκνες οικογένειες (UNICEF, 2014).

Για την καταπολέμηση της φτώχειας γενικότερα και της παιδικής ειδικότερα, είναι απαραίτητη η συμφωνία για τον ορισμό της και τον τρόπο καταπολέμησής της, η ύπαρξη έγκυρων μέτρων σύγκρισης μεταξύ των πλούσιων και φτωχών χωρών, η πραγματοποίηση ποιοτικών αναλύσεων, εκτός από ποσοτικές μετρήσεις, στις οποίες θα καταγράφονται διάφορα στοιχεία από τη ζωή του παιδιού, η ανακάλυψη των μη ορατών χαρακτηριστικών της κ.ά. (Κογκίδου, 2005). Επίσης, οι ερευνητές που θέλουν να μελετήσουν τη φτώχεια διαχρονικά πρέπει να ξεκαθαρίσουν πώς θα μπορέσουν να την αποτιμήσουν, κατανοώντας ότι εκείνη ευθύνεται για την κατάσταση των φτωχών και όχι αντίστροφα (Conley, 2005).

Είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι ενώ το εισόδημα της οικογένειας παίζει ρόλο στη φτώχεια, υπάρχουν και διάφοροι άλλοι παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτή, επομένως το να δοθεί οικονομική βοήθεια στην οικογένεια ώστε να αυξηθεί το εισόδημά της, δεν σημαίνει ότι θα είναι επωφελές αν δεν ληφθούν παράλληλα και άλλα μέτρα (π.χ. να εκπαιδευτούν οι γονείς, όπως ήδη αναφέρθηκε) (Brooks-Gunn & Duncan, 1997).

Γ' αυτό η πρόληψη και η αντιμετώπισή της απαιτεί δράση σε πολλούς διαφορετικούς τομείς και κυρίως παρεμβάσεις που ξεκινούν από τα πρώτα χρόνια της ζωής ενός παιδιού. Παιδιά που έχουν ελλιπή τροφή, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και εκπαίδευση σήμερα, θα έχουν τα ίδια και ως ενήλικες. Γ' αυτό είναι σημαντικό να αναπτυχθούν στρατηγικές ενάντια στο συγκεκριμένο φαινόμενο, που θα χτυπούν το πρόβλημα στις ρίζες του και θα εξαλείφουν τις επιδράσεις του. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα παιδιά βιώνουν τη φτώχεια διαφορετικά από τους ενήλικους και είναι πιο επιρρεπή στις επιδράσεις της. Η πρώιμη παιδική ηλικία, ιδιαίτερα η προσχολική, όπως προαναφέρθηκε, είναι βασική για την ολόπλευρη ανάπτυξη του ατόμου, καθώς γύρω στα 10 έτη έχουν καθοριστεί οι μαθησιακές του δυνατότητες, ενώ στην ηλικία των 15 χρονών, η σωματική και ψυχική του υγεία έχουν επηρεαστεί σημαντικά από τις μέχρι τότε εμπειρίες του. Γ' αυτό καθίσταται επιτακτική ανάγκη, η μείωση της φτώχειας να ξεκινάει όσο το δυνατόν νωρίτερα.

Δυστυχώς, όμως, η χάραξη πολιτικής επικεντρώνεται κυρίως μετά την προσχολική ηλικία, όταν πλέον είναι αργά να βελτιωθεί η ανάπτυξη του εγκεφάλου (Conley, 2005; Κογκίδου, 2005). Παρά το γεγονός ότι έχουν τονιστεί τα οφέλη της προσχολικής εκπαίδευσης προς αυτή την κατεύθυνση, συνήθως τα εκπαιδευτικά συστήματα στοχεύουν στη μείωση των ανισοτήτων σε παιδιά που ήδη φοιτούν στο σχολείο (Engle & Black, 2008).

Τα περισσότερα παιδιά που αρχίζουν το σχολείο με ελλείψεις, δεν θα καταφέρουν ποτέ να φτάσουν τους συμμαθητές τους κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Επίσης έχουν αυξημένες πιθανότητες να μην φοιτήσουν ποτέ στο σχολείο ή να μην αποφοιτήσουν από αυτό (Engle & Black, 2008). Επιπλέον η αρνητική επίδραση του οικογενειακού εισοδήματος στις επιδόσεις παιδιών προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας είναι πολύ μεγάλη, ενώ κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συμβαίνει όταν οι μετρήσεις αφορούν αποκλειστικά την εφηβεία. Γι' αυτό οι παρεμβάσεις σε οικογένειες με μεγαλύτερα παιδιά, μπορεί να είναι επιθυμητές, αλλά δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικές στην καλύτευση των επιδόσεών τους και στην αλλαγή των συμπεριφορών τους (Duncan et al., 1998; Duncan & Brooks-Gunn, 2000).

Οι πρωτοβουλίες και στρατηγικές για τη μείωση της φτώχειας κυμαίνονται από οικονομική στήριξη σε συγκεκριμένες οικογένειες και παιδιά για σίτιση, υγειονομική περίθαλψη, θέρμανση κλπ, βοήθεια στις οικογένειες ώστε να παραμείνουν στο σπίτι τους και να βρουν εργασία τα μέλη τους, προγράμματα πρόληψης που προσφέρουν ποιοτικές υπηρεσίες στα παιδιά και τις οικογένειές τους και ενημέρωση για την πρόληψη των γεννήσεων εκτός γάμου (βλ. Head Start στο Levin, 2012 ή προγράμματα που αναφέρονται στους Engle & Black, 2008 και Hilferty, Redmond & Katz, 2010), μέχρι επενδύσεις σε κοινωνικές υπηρεσίες που ωφελούν όλη την κοινότητα, όπως σίτιση, πρόσβαση σε καθαρό νερό, εμβολιασμοί, εκπαιδευτικές ευκαιρίες (π.χ. προσχολική αγωγή), ενισχυτικά προγράμματα, εξειδικευμένα μαθησιακά προγράμματα για παιδιά με ειδικές ανάγκες κ.ά. Ένας συνδυασμός των παραπάνω παρεμβάσεων, μάλιστα, στο σχολείο και στο σπίτι που ξεκινά κατά την προσχολική περίοδο και συνεχίζεται με εντατικό ρυθμό, ως πρόληψη αντίθεραπεία, αποτελεί τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο μείωσης της φτώχειας. Φυσικά απαιτείται συνδυασμός πολλαπλών παραγόντων και υψηλό κόστος, αλλά αξίζει τον κόπο (Aber et al, 1997; Minujin et al, 2005; Barajas, Philipson & Brooks-Gunn, 2007; Engle & Black, 2008; Hilferty, Redmond & Katz, 2010; Ratcliffe. & McKernan, 2010).

Ένα αισιόδοξο σενάριο αντί επιλόγου

Τις τελευταίες δεκαετίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπάρχει συνεχιζόμενη αύξηση της φτώχειας γενικότερα και της παιδικής ειδικότερα, λόγω της αυξανόμενης ανεργίας, της υποαπασχόλησης, των χαμηλά αμειβόμενων εργασιών ή των εργασιών χωρίς ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και άλλα προνόμια κ.ά, φαινόμενα τα οποία έχουν ενταθεί με την οικονομική κρίση (Crooks, 1995).

Για τα επόμενα χρόνια, μάλιστα, φαίνεται ότι θα δημιουργηθούν νέες ομάδες φτωχών, καθώς περισσότεροι μη-φτωχοί θα αγγίξουν το όριο της φτώχειας, άνθρωποι που ανήκαν στη μεσαία τάξη θα περάσουν το κατώφλι της και θα παγιδευτούν σε αυτή, ενώ τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι θα σημειώσουν τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας μεγάλης διάρκειας (Μπαλούρδος & Πετράκη, 2012). Γεγονότα όπως η ανεργία ή ένα διαζύγιο, θα μπορούν να αλλάξουν σε μόνιμη βάση την οικονομική και κοινωνική θέση μιας οικογένειας (Duncan et al., 1998)

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ή των κλιματικών αλλαγών, η εξάπλωση ιών, κ.ά, μας καταδεικνύουν πόσο αλληλοεξαρτώμενοι είμαστε και ότι πρέπει να υλοποιήσουμε κοινές δράσεις για βελτίωση της ζωής όλων. Το γεγονός ότι οι κακές συνθήκες διαβίωσης και το προβληματικό σύστημα υγείας σε μία χώρα, μπορεί να μετατρέψει έναν ιό (π.χ. Έμπολα) σε μία παγκόσμια επιδημία μας αποδεικνύει τα παραπάνω. Για την καλύτερευση των συνθηκών ζωής σε χώρες που το έχουν ανάγκη, όπως οι αναπτυσσόμενες, απαιτείται μεγαλύτερη συμμετοχή πλούσιων κρατών σε προγράμματα αναπτυξιακής βοήθειας. Λίγες χώρες διαθέτουν, όπως έχουν συμφωνήσει, το 0.7% του ΑΕΠ τους γι' αυτό το λόγο (Νορβηγία, Σουηδία), αλλά πρέπει να κινητοποιηθούν και πολλές άλλες προς αυτή την κατεύθυνση (Χρυσόγελος, 2014).

Παρά το γεγονός ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανακήρυξαν το 2010 «Ευρωπαϊκό έτος για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού» λίγα έχουν επιτευχθεί, γι' αυτό και ένας από τους σημαντικούς στόχους της στρατηγικής της Ευρώπης για το 2020 είναι η μείωση της παιδικής φτώχειας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται και πρόκειται να δοθεί στην πρόληψη και την προσχολική εκπαίδευση, στην υποστήριξη των παιδιών που μειονεκτούν και στην ενίσχυση του εισοδήματος μονογονεϊκών και άλλων οικογενειών (Spencer, 2011).

Η παιδική φτώχεια ήταν ένα σημαντικό και αναπτυσσόμενο πρόβλημα πριν την οικονομική κρίση, αλλά έχει αναγνωριστεί και ως μία σοβαρή επίπτωση αυτής (Moore et al, 2009). Μάλιστα το ποσοστό των παιδιών που ζούσαν στην απόλυτη φτώχεια είχε μειωθεί στις αρχές του αιώνα μας, αλλά αυξάνεται πάλι λόγω της κρίσης. Όμως, πρέπει να αναφερθεί ότι τα τελευταία 13 χρόνια, 600 εκατομμύρια παιδιά ξέφυγαν από την ακραία φτώχεια, η οποία μειώθηκε κατά 50%. Ο μεγαλύτερος ποτέ αριθμός παιδιών πηγαίνει στο δημοτικό, ενώ για πρώτη φορά ο αριθμός αγοριών και κοριτσιών που φοιτούν σε σχολείο είναι ίδιος. Υπάρχει μείωση της παιδικής και μητρικής θνησιμότητας, λόγω της καταπολέμησης της ελονοσίας, της φυματίωσης και του έιτς (Moore et al, 2009; Ki-Moon, 2013).

Χωρίς την απαιτούμενη υποστήριξη και τις υπηρεσίες των προγραμμάτων πρόληψης και παρέμβασης που προαναφέρθηκαν, τα οποία βοηθούν τις οικογένειες να ξεφύγουν από τη φτώχεια, τα μικρά παιδιά που γεννούνται σε οικογένειες από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα θα συνεχίσουν να μειονεκτούν απέναντι στους πιο προνομιούχους συνομηλίκους τους στο σχολείο ειδικότερα και τη ζωή γενικότερα. Όμως, με ολοκληρωμένα προγράμματα πρόληψης, μπορούμε να βελτιώσουμε τις ευκαιρίες αυτών των παιδιών για επιτυχία στο σχολείο και στη ζωή (Barajas, Philipson & Brooks-Gunn, 2007).

Συνήθως στα φτωχά παιδιά δεν δίνονται πολλές ευκαιρίες, όταν όμως τους δίνονται μπορούν να βρεθούν στην ίδια ή καλύτερη θέση με τα προνομιούχα παιδιά. Γι' αυτό, παρά τις τεράστιες επιδράσεις της φτώχειας, υπάρχουν πολλά παραδείγματα παιδιών που ξέφυγαν απ' αυτή και έχουν πετύχει στο σχολείο, στην εργασία και τη ζωή τους.

Σύμφωνα με τον Gladwell (2010), οι άνθρωποι που ξεχώρισαν σε κάποιον τομέα είχαν ένα συνδυασμό ικανοτήτων, ευκαιριών, το πλεονέκτημα του να έχουν τη δυνατότητα να δουλέψουν σκληρά (τουλάχιστον 10.000 ώρες) στο συγκεκριμένο αντικείμενο, ενώ εκμεταλλεύτηκαν και κάποια ασυνήθιστη ευκαιρία. Μπορεί να διέθεταν πάθος και ταλέντο γι' αυτό που έκαναν, αλλά τελικά αυτό που τους έκανε να ξεχωρίσουν δεν ήταν το ταλέντο τους, αλλά οι ευκαιρίες που τους δόθηκαν. Η επιτυχία τους δεν ήταν τύχη, αλλά καρπός ενός συνόλου συγκυριών και ευκαιριών, δεν ήταν το άθροισμα των προσωπικών τους αποφάσεων και προσπαθειών, αλλά οι ευκαιρίες που τους δόθηκαν και είχαν το σθένος και τη διαύγεια να τις αδράξουν.

Σ' αυτό το σημείο, θα αναφερθούμε σε ένα σχολείο, το οποίο αποτελεί ένα παράδειγμα ευκαιριών που μπορεί να δοθούν σε φτωχά παιδιά. Στα μέσα της δεκαετίας του '90, άνοιξε ένα πειραματικό δημόσιο σχολείο στο Μπρονξ της Νέας Υόρκης, η Ακαδημία KIPP, για παιδιά πέμπτης δημοτικού μέχρι δευτέρας γυμνασίου, στο οποίο φοιτούν παιδιά της περιοχής με κλήρωση, χωρίς κάποιες εξετάσεις. Η Ακαδημία φημίζεται για τα μαθηματικά στα οποία, το 84% των μαθητών (που επιλέγονται τυχαία από οικογένειες φτωχές που ζουν σε άθλιες συνθήκες σε μία από τις πλέον υποβαθμισμένες περιοχές των ΗΠΑ), στο τέλος των σπουδών τους, έχουν τις ίδιες ή περισσότερες γνώσεις με παιδιά πλούσιων προαστίων της χώρας. Εξαιρετικές είναι και οι ικανότητες ανάγνωσης των συγκεκριμένων παιδιών, ενώ δυσκολεύονται κάπως στη γραφή. Αυτό που έλαβαν υπόψη τους στη συγκεκριμένη Ακαδημία ήταν τα ευρήματα μίας μελέτης του Πανεπιστημίου Τζον Χόπκινς που ανέφερε ότι κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους τα φτωχά παιδιά μπορούν να μάθουν περισσότερα πράγματα και μάλιστα να ξεπεράσουν σε γνώσεις παιδιά μεσαίας και υψηλής τάξης. Εκεί που υστερούν οι επιδόσεις των συγκεκριμένων παιδιών είναι οι καλοκαιρινές διακοπές, κατά τις οποίες μένουν πολύ πίσω, διότι δεν μαθαίνουν τίποτα όταν σταματάει το σχολείο. Αυτό που μας δείχνει η συγκεκριμένη μελέτη είναι ότι όλες οι προτάσεις που γίνονται για μείωση του αριθμού διδασκόντων-διδασκομένων, αναθεώρηση προγραμμάτων κ.ά είναι σε λάθος βάση, καθώς τα σχολεία φαίνεται ότι είναι αποτελεσματικά με τα παιδιά που δεν τα καταφέρνουν, το πρόβλημα είναι ότι τα παιδιά αυτά χρειάζονται παραπάνω χρόνο φοίτησης σε αυτά. Ο συγκεκριμένος ερευνητής (C. Alexander, όπως αναφέρεται στο Gladwell, 2010), μάλιστα, ανέφερε ότι αν τα φτωχά και τα πλούσια παιδιά πήγαιναν σχολείο όλο το χρόνο θα είχαν τις ίδιες περίπου επιδόσεις στην ανάγνωση και τα μαθηματικά. Για να ενδυναμώσει το επιχειρήμά του, μάλιστα, αναφέρεται στις υψηλές επιδόσεις των Ασιατών μαθητών που έχουν πολύ λιγότερες διακοπές από τα παιδιά στις ΗΠΑ.

Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό τα παιδιά στην Ακαδημία KIPP φοιτούν στο σχολείο 50%-60% περισσότερο χρόνο από τα αντίστοιχα ενός κανονικού δημόσιου σχολείου (καθημερινές 7.30πμ- 5πμ ή ακόμη και 7μμ, Σάββατα 9πμ-1μμ και για τρεις εβδομάδες τον Ιούλιο 8πμ-2μμ). Με τις επιδόσεις που έχουν, το 90% των μαθητών της συγκεκριμένης Ακαδημίας παίρνει υποτροφίες για ιδιωτικά λύκεια και περισσότεροι από 80% φοιτούν σε Πανεπιστήμια, και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις είναι οι μόνοι από την οικογένειά τους που το κάνουν. Αξίζει να αναφερθεί ότι τα σχολεία που συμμετέχουν στο πρόγραμμα KIPP σήμερα είναι πάνω από 50 (Gladwell, 2010).

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ας ευχηθούμε το παραπάνω παράδειγμα να το μιμηθούν και άλλοι και όλο και περισσότερα φτωχά παιδιά να έχουν τις ευκαιρίες που αξίζουν.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Άγνωστος (2012α). Η φτώχεια χτυπά την πόρτα του 25% των κατοίκων της Ε.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ 3/12, 15.
- Άγνωστος (2012β). Στα 19 εκατομμύρια έφτασαν οι πεινασμένοι στην Ευρώπη. ΤΟ ΒΗΜΑ 14/2, σελ. 21.
- Άγνωστος (2012γ). Οι νευροεπιστήμες εξηγούν πώς η φτώχεια επηρεάζει την πρόωμη ανάπτυξη του εγκεφάλου. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από <http://www.neaγgeia.gr/page.asp?p=1391&c=5>
- Άγνωστος (2013α). Παιδεύουσι τέκνα. Συνέντευξη με τη Τζάνα Χέινσγουορθ. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από http://www.mamababa.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=219:2013-02-07-10-16-37&catid=3:2010-11-06-14-43-46&Itemid=23
- Άγνωστος (2013β). Η κρίση μείωσε τη γεννητικότητα στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Ανακτήθηκε στις 10/7/13 <http://news.in.gr/science-technology/article/?aid=1231256899>
- Άγνωστος (2013γ). Πώς η οικονομική κρίση επηρεάζει το IQ μας. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από <http://www.24news.com.cy/index.php?pageaction=kate&modid=1&artid=18843>
- Άγνωστος (2013δ). Έρευνα του WHO για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από <http://www.onmed.gr/politiki-ygeias/302607/ereuna-tou-who-gia-tin-oikonomiki-krisi-stin-ellada/>
- Άγνωστος (2013ε). Child poverty rising. Exchange Everyday 9/7.
- Άγνωστος (2013στ). Οικονομική κρίση και σχολείο. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από http://users.sch.gr/akoptsi/images/7perif_docs/Arthra_Epistimonika/oikonomikh_krish_schol_eio.pdf
- Άγνωστος (2013ζ). Η φτώχεια επηρεάζει τον εγκέφαλο και το IQ μας. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από <http://www.axortagos.gr/i-ftoxeia-epireazei-ton-egkefalo-alla-kai-to-iq-mas.html>
- Άγνωστος (2014α). ΕΛΣΤΑΤ: Τέταρτη η Ελλάδα σε φτώχεια στην ΕΕ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 23/7, 32.
- Άγνωστος (2014β). Ο μισός πληθυσμός της Ελλάδας στα όρια της φτώχειας. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 26/9, 19.
- Άγνωστος (2014γ). ΕΛΣΤΑΤ: Υποφέρει από τη φτώχεια το 20% των Ελλήνων. Ανακτήθηκε στις 15/10/14 από <http://stokokkino.gr/article/12674/ELSTAT-Uproferei-apo-ti-ftoxeia-to-20-ton-Ellinon>
- Άγνωστος (2014δ). Η Ελλάδα αναθρέφει χοντρά παιδιά- Παγκόσμια πρωτιά στην παιδική παχυσαρκία. Ανακτήθηκε στις 22/9/14 από <http://www.econews.gr/2014/06/02/ellada-paxysarkia-115222/>

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

- Άγνωστος (2014ε). Κομισιόν: Πιο φτωχοί οι Έλληνες εκπαιδευτικοί κατά 40% σε μία χρονιά. Ανακτήθηκε στις 5/10/14 από <http://tinyurl.com/jaakdch>
- Αθανασόπουλος (2014). ΕΛΣΤΑΤ: Πόσο άλλαξε η ζωή των Ελλήνων. Ανακτήθηκε στις 22/9/14 από <http://www.nerit.gr/eidiseis/ellada/elstat-poso-allaxe-zoi-ton-ellinon/>
- Αρτινοπούλου, Β. (2011). Η εξουσία της φτώχειας. ΤΑ ΝΕΑ 31/1, 14.
- Βικιπαίδεια (2014). Φτώχεια. Ανακτήθηκε στις 22/9/14 από <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CF%84%CF%8E%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%B1>
- Γεωργάκης, Η. (2005). «Πρωταθλητές» και στη φτώχεια. ΤΑ ΝΕΑ 27/9, σελ. 11.
- ΔΟΛ (2013α). Σχεδόν 600.000 παιδιά στα όρια της φτώχειας στην Ελλάδα. Ανακτήθηκε στις 22/5/13 από <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231249636>
- ΔΟΛ (2013β). Η φτώχεια απειλεί δραματικά τα Ελληνόπουλα, διαπιστώνει και η ΕΕ. Ανακτήθηκε στις 18/6/13 από <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231253513>
- ΔΟΛ (2013γ). Σχεδόν 600.000 τα κοινωνικά αποκλεισμένα παιδιά στην Ελλάδα της κρίσης. Ανακτήθηκε στις 18/6/13 από <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231249636>
- ΔΟΛ (2014α). Σε κίνδυνο φτώχειας 686.000 παιδιά στην Ελλάδα λόγω κρίσης. Ανακτήθηκε στις 4/4/14 από <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231308669>
- ΔΟΛ (2014β). Στο 34.6% το ποσοστό της φτώχειας στην Ελλάδα. Ανακτήθηκε στις 28/2/13 από <http://news.in.gr/economy/article/?aid=1231299504>
- Ελαφρός, Γ. (2006). Έντεκα χιλιάδες σκιές στη λαμπερή Αθήνα. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 29/1, σελ. 12.
- Δρεττάκης, Μ. (2005). Η Ελλάδα πρώτη στη φτώχεια του πληθυσμού στην Ε.Ε-15. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 7/8, σελ. 14.
- Ελαφρός, Γ. (2008). Οι νεόπτωχοι της διπλανής πόρτας. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 6/1, 9.
- ΕΛΣΤΑΤ (2013α). Δελτίο Τύπου: Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2012. Αθήνα.
- ΕΛΣΤΑΤ (2013β). Δελτίο Τύπου: Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 2012. Αθήνα
- Gladwell, M. (2010). Τα συστατικά της επιτυχίας. Αθήνα: Εκδ. Κλειδάριθμος.
- Καντέλης, Γ. (2013). ΟΟΣΑ για αναποτελεσματικότητα προγραμμάτων πρόνοιας και φτώχεια. Ανακτήθηκε στις 22/9/14 από <http://www.skai.gr/news/politics/article/242080/oosa-gia-anapotelesmatikotita-programmaton-pronoias-kai-ftoheia/>
- Ki-Moon, B. (2013). Πόλεμος στη φτώχεια. ΤΑ ΝΕΑ 5/4, 7.
- Κογκίδου, Δ. (2005). Κατανοώντας την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό τον 21ο αιώνα: Από την οπτική των παιδιών. Εισήγηση στο 10ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Κωνσταντίνου, Α. (2013). Πώς επηρεάζει η κρίση την ανάπτυξη και τη συμπεριφορά των παιδιών. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από <http://www.lovelyall.com/?wp=news-details-prosoxi-paidia&npid=2A90AC21EB1C89905661A2B314878396>
- Κωνσταντίνου, Χ. (2013). Αποτυπώματα της ελληνικής κρίσης στην εκπαίδευση, τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς. Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από <http://www.alfavita.gr/arthron/>
- Λίλα, Μ. (2010). Η φτώχεια βλάπτει την υγεία. ΤΑ ΝΕΑ 16/8, 13.
- Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού (2014). Έκθεση ILO: Καταρράκωση της κοινωνικής ασφάλισης με πρόσχημα την κρίση. Ανακτήθηκε στις 22/9/14 από <http://www.mkiellinikou.org/blog/2014/06/10/ilo/>
- Μοσχονάς, Κ. (2006). Οι πιο φτωχοί της Ευρώπης. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 19/1, 17.
- Μπαλούρδος, Δ. (2011). Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και στον οικονομικό αποκλεισμό: Αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 134-135, Α'-Β', 165-192.
- Μπαλούρδος, Δ. (2013). Στα επίπεδα του 1994 η φτώχεια στην Ελλάδα. Η Αυγή 10/11 Ανακτήθηκε στις 21/11/13, <http://www.avgi.gr/article/1275996/sta-epipeda-tou-1994-i-ftoxeia-stin-ellada>
- Μπαλούρδος, Δ. & Πετράκη, Μ. (επιμ.) (2012) Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Πρακτικά Ειδικής Συνεδρίας της Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων της Βουλής των Ελλήνων, 15/2.
- Νίκας, Σ. (2014). 3,9 εκατομμύρια Έλληνες αντιμέτωποι με τον κίνδυνο της φτώχειας και τον κοινωνικό αποκλεισμό. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 14/10, 18.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2013). Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μία μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα. Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση 1, 108-129.
- Παπακωνσταντίνου, Π. (2013). Το δημόσιο σχολείο σε νέες περιπέτειες. Καθημερινή 20/10, 23.
- Πρεκατέ, Β. (2012). Ψυχολογικό αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης στα παιδιά. Ανακτήθηκε στις 22/5/12 από <http://toblogsas.skai.gr/post/13878542174>
- Στρατής, Ι. (2013). Τι κάνει τα παιδιά ευτυχισμένα; Πόσο επηρέασε η κρίση; Ελευθερία Λάρισας Ανακτήθηκε στις 21/11/13 από <http://www.eleftheria.gr/index.asp?cat=30&aid=60855#.Uo44dlMrdqQ>
- Σωτήρχου, Ι. (2007). 10 εκατομμύρια παιδιά πεθαίνουν κάθε χρόνο από την πείνα. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 13/10, 18.
- Τσατσούλη, Α. (2014). Ένας ιδιόμορφος «τρίτος κόσμος» γεννιέται στην Ελλάδα. Ανακτήθηκε στις 22/9/14 από <http://archive.in.gr/news/reviews/review.asp?lngReviewID=842517>
- Τσουπαρόπουλος, Κ. (2004). 2.000.000 Έλληνες κάτω από το όριο της φτώχειας. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 13/10, 15.
- UNICEF (2012). Έκθεση UNICEF: Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2012. Αθήνα: Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF.

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

UNICEF (2013). Έκθεση UNICEF: Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2013. Αθήνα: Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF.

UNICEF (2014). Έκθεση UNICEF: Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2014: Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά. Αθήνα: Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF.

Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2014). Προτάσεις για τη διαμόρφωση κατευθύνσεων εθνικής αναπτυξιακής στρατηγικής (2014-2020). Αθήνα.

Χρυσόγελος, Ν. (2014). Έμπολα: ανάγκη να αντιμετωπιστεί η φτώχεια. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 17/10,8.

Ξένη Βιβλιογραφία

Aber, L. et al. (1997). The effects of poverty on child health and development. *Annual Review of Public Health* 18, 463-483.

Άγνωστος (2007). What Docs should know about. The impact of poverty on young children. Ανακτήθηκε στις 22/5/13 από <http://www.nashp.org/sites/default/files/abcd/abcd.poverty.pdf>

American Psychological Association (2013). Effects of poverty, hunger and homelessness on children and youth. Ανακτήθηκε στις 12/7/13 από <http://www.apa.org/pi/families/poverty.aspx>

Barajas, G. Philipsen, N. & Brooks- Gunn, J. (2007). Cognitive and emotional outcomes for children in poverty. Ανακτήθηκε στις 22/5/13 από http://www.corwin.com/upm-data/17259_Chapter_18.pdf

Brooks-Gunn, J., & Duncan, G. (1997). The effects of poverty on children. *Children and Poverty* 7 (2), 55-68.

Brooks-Gunn, J., Duncan, G. & Maritato, N. (1997). Poor families, poor outcomes: The well-being of children and youth. *Consequences of growing up poor* 1-17.

Conley, D. (2005). Poverty and life chances: The conceptualization and study of the poor. *The Sage Handbook of Sociology* 327-340.

Crooks, D. (1995). American children at risk: Poverty and its consequences for children's health, growth and school achievement. *Yearbook of Physical Anthropology* 38, 57-86.

Crowley, A. & Vulliamy, C. (2007). Listen up! Children and young people talk about poverty. Wales: Save the Children.

Duncan, G. Brooks- Gunn, J. & Klebanov, P. (1994). Economic deprivation and early childhood development. *Child Development* 65, 296-318.

- Duncan, G. et al. (1998). How much does childhood poverty affect the life chances of children? *American Sociological Review* 63, 406-423.
- Duncan, G. & Brooks-Gunn, J. (2000). Family poverty, welfare reform and child development. *Child Development* 71(1), 188-196.
- Duncan, G. & Magnuson, K. (2011). The long reach of early childhood poverty. Pathways Ανακτήθηκε στις 29/3/13
http://www.stanford.edu/group/scspi/_media/pdf/pathways/winter_2011/PathwaysWinter11_Duncan.pdf
- Eamon, M. (2003). The effects of poverty on children's socio-emotional development: An ecological system analysis. *Social Work* 46(3), 256-266.
- Edwards, C. (1986). Social and moral development in young children. New York: Teachers College Press.
- Engle, P. & Black, M. (2008). The effect of poverty on child development and educational outcomes. *Annals of the NY Academy of Sciences* 1136, 243-256.
- European Commission (2014a). Key data on early childhood education and care in Europe. Brussels: Eurydice and Eurostat Report.
- European Commission (2014b). Teachers' and school heads' salaries and allowances in Europe 2013/14. Brussels.
- Haugen, K. (2013). Poverty as a childhood disease. *Exchange Everyday* 21/5.
- Hilferty, F., Redmond, G. & Katz, I. (2010). The implications of poverty on children's readiness to learn. *Australasian Journal of Early Childhood* 35(4), 63-71.
- Horgan, G. (2007). The impact of poverty on young children's experience of school. York: York Publ. Services Ltd.
- International Labour Organization (2014). World Social Protection Report 2014-15: Building economic recovery, inclusive development and social justice. Geneva, Switzerland.
- Jensen, E. (2010) The effects of poverty on the brain. Ανακτήθηκε στις 22/5/13 από http://thesciencenetwork.org/docs/BrainsRUs/Effetcs%20of%20Poverty_Jensen.pdf
- Korenman, S., Miller, J. & Sjaastad, J. (1995). Long-term poverty and child development in the US: Results from the NLSY. *Children and Youth Services Review* 17(1/2), 127-155.
- Krashen, S. (2011). Protecting students against the effects of poverty. *New England Reading Association Journal* 46(2), 17-21.
- Leahy, R. (1983). The child's construction of social inequality. New York: Academic.
- Levin, D. (2012). Detroit riots of 1967: Lessons for today. *Huff Post Impact* 26/7.
- Levin, D. (2013). Helping children understand and deal with poverty: Lessons from Greece. *Poverty Exchange*, May/June, 51-54.
- Linver, M., Brooks-Gunn, J. & Kohen, D. (2002). Family processes as pathways from income to young children's development. *Developmental Psychology* 38(5), 719-734.

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πρακτικών
Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

- McLoyd, V. (1998). Socioeconomic disadvantage and child development. *American Psychologist* 53(2), 185-204.
- Minujin, A. et al (2005). Children living in poverty. Proceedings for UNICEF's conference. New School University, NY: 25-27/4.
- Moore, C. et al. (2009). Children in poverty: Trends, consequences and policy options. *Child Trends*.
- Najman, J. et al. (2009). The impact of episodic and chronic poverty on child cognitive development. *The Journal of Pediatrics* 154(2), 284-289.
- Naimark, H. & Shaver, P. (1982). Development of the understanding of social class. Paper presented at the annual convention of the APA. Washington, DC.
- Peterson, S. & Albers, A. (2001). Effects of poverty and maternal depression on early child development. *Child Development* 72(6), 1794-1813.
- Polakow, V. (2011). Child poverty, child care and children's rights. In B. Fennimore and A. Goodwin (eds) *Promoting social justice for young children (11-24)*. NY: Springer.
- Ratcliffe, C. & McKernan, S. (2010). *Childhood poverty persistence: Facts and consequences*. The Urban Institute.
- Ridge, T. (2009). *Living with poverty*. Barth: Department for Work and Pensions, Research Report No 594.
- Roseberry- McKibbin, C. (2012). The impact of poverty and homelessness on children's oral and literate language: Practical implications for service delivery. Presentation at ASHA Schools Conference (28/7). Milwaukee, WI.
- Singer, R. (2003). *The impact of poverty on the health of children and youth*. Toronto: University of Toronto, Faculty of Social Work.
- Spencer, N. (2011). Poverty and child health in the European region. Ανακτήθηκε στις 22/5/13 από http://www.nsph.gr/files/011_Ygeias_Paidiou/Koinonikh_Paidiatrikh_tei_mathimatika/A7_Poverty_Child_Health.pdf
- The Connecticut Commission on Children (2004). *Children and the long-term effects on poverty*. Hartford, CN.
- Turkheimer, E. et al. (2003) Socioeconomic status modifies heritability of IQ in young children. *Psychological Science* 14(6), 623-628.
- Wood, D. (2003). Effect of child and family poverty on child health in the US. *Pediatrics* 112, 707-711.